

INDIKÁTORY IDENTIFIKÁCIE A MERANIA REGIONÁLNYCH DISPARÍT (NIEKOĽKO POZNÁMOK K VÝBERU INDIKÁTOROV)

Anton Michálek*

* Geografický ústav SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava, geogami@savba.sk

Identification and measurement indicators of regional disparities (some remarks on selection of indicators)

Identification and measurement of regional disparities (RD) are decisive factors in the search for solutions to perceived regional inequality. The selection of correct and relevant indicators has a key role in the identification and measurement of RD. The aim of this paper is to present the knowledge concerning the identification and measurement of RD with emphasis on the broader theoretical and systemic foundations for the selection of indicators. A wide range of the most important and most often used RD assessment indicators based on a basic systemic classification of regional disparities will also be presented. Relevant indicators of a socio-economic nature are classified on the basis of results of meta-analysis of more than fifty reliable studies of the issue in question accompanied by their definitions and brief characteristics. Advantages, drawbacks, nuances and specific features are presented by mean of a general analysis of their different aspects.

Key words: regional disparities, criteria, socio-economic indicators, classification, attributes

ÚVOD

Výber indikátorov používaných na identifikáciu a meranie regionálnych disparít (ďalej RD) je kľúčovou úlohou ich skúmania. K najčastejšie používaným indikátorom merania úrovne a hĺbky RD patria ukazovatele sociálno-ekonomického charakteru. Existuje veľké množstvo indikátorov a aj keď si pri výskume RD stanovíme konkrétnu disparitu, nie je jednoduché si z nich vybrať (Villaverde a Maza 2009). Správna selekcia indikátorov závisí od množstva faktorov, predovšetkým od chápania (definície RD), sledovaného cieľa, ku ktorému má analýza smerovať, ďalej od teritoriálnej mierky, výpovednej schopnosti indikátorov, možností ich hodnotenia a pod. Na výber indikátorov tiež významne vplývajú rôzne problémy spojené so zdrojmi a štatistickými údajmi. Oficiálne sledované ukazovatele nie vždy odrážajú a zachytávajú relevantné aspekty RD, často sú nedostupné, nemusia mať dostatočnú výpovednú hodnotu, spoľahlivosť a porovnateľnosť potrebnú na charakterizovanie nerovností v regiónoch. Taktiež môže byť problém s ich priestorovou interpretáciou, alebo s tým, že potrebné dáta nie sú k dispozícii na požadovanej geografickej úrovni.

Príspevok sa zameriava na teoretické a systémové východiská pre výber indikátorov identifikácie a merania regionálnych disparít. Súčasne sa venuje sledovaniu atribútov a základným klasifikáciám RD, tvorbe a výberu indikátorov ich identifikácie, merania, klasifikácie a hodnotenia. Cieľom príspevku je prezentovať a sprehládniť poznatky týkajúce sa dvoch významných hľadísk (identifikácie a merania) výskumu RD s dôrazom na širšie aspekty výberu relevantných indikátorov. Na základe výsledkov vykonanej metaanalýzy vyššie pol

stovky spoľahlivých štúdií, rôznych analýz, dát a zdrojov zameraných na indikátory, klasifikujeme základné dimenzie¹ a relevantné indikátory sociálno-ekonomického charakteru. Súčasne sa venujeme aj ich klasifikácii, definíciám a stručnej charakteristike. Pomocou všeobecnej analýzy ich diferencovaných aspektov, atribútov a výpovednej hodnoty skúmame a prezentujeme ich prednosti, nedostatky, nuansy a špecifiká.

IDENTIFIKÁCIA A MERANIE REGIONÁLNYCH DISPARÍT V KONTEXTE SÚČASNÝCH POZNATKOV

Identifikácia a meranie regionálnych disparít sú rozhodujúce faktory pri riešení vnímanej nerovnosti medzi regiónmi. V praxi túto úlohu komplikujú neistoty spojené s množstvom rozdielných prístupov a mnohé protichodné trendy. Členské štáty OECD (Organizácia pre hospodársku spoluprácu a rozvoj) používajú celú škálu rozdielných spôsobov a metód identifikácie a merania RD (OECD 2003). Podobne aj meranie regionálnej súdržnosti v krajinách EÚ naráža na problém výberu správnych ukazovateľov. Nevyhnutnosťou sa zdá byť ujednotenie veľmi širokého spektra používaných indikátorov, vylúčenie, resp. výmena niektorých, ktoré už nevyhovujú súčasným požiadavkám. Tvrdí sa, že najčastejší používaný ukazovateľ HDP na obyvateľa je už prežitý. Prevalenciu používania HDP na osobu ako základného ukazovateľa sociálno-ekonomickej úrovne regiónu možno pripísať dostupnosti dát na regionálnej úrovni v celej únii. Na druhej strane široké použitie tohto základného „všemocného“ a „všetko“ obsahujúceho ukazovateľa malo za následok, že neboli dlho akceptované argumenty týkajúce sa jeho nedostatkov. Toto poznanie postupne vplývalo na uvedomenie si skutočnosti, že správny výber indikátorov je základným predpokladom na získanie precíznych a relevantných výsledkov o stave, dynamike, úrovni, trendoch a smerovaní RD. Zdá sa, že postupne nastáva zmena trajektórie v myslení, ktorá prináša nové pohľady a prístupy týkajúce sa výberu relevantných indikátorov. Dôraz sa kladie na také atribúty indikátorov, ako sú jednoznačnosť, kompatibilita, komparatívnosť, operabilita, výpovednosť, interpretovateľnosť a pod. Zároveň sa preferujú a čoraz častejšie využívajú integrované (komplexné) indikátory, resp. zložené indikátory zlučujúce rôzne štrukturálne ukazovatele.

EMPIRICKÉ POZNATKY O VÝBERE A POUŽITÍ INDIKÁTOROV REGIONÁLNYCH DISPARÍT

Problematika výberu indikátorov regionálnych disparít má dve roviny. Prvá súvisí s hľadaním, zostavovaním, identifikáciou, výberom, vyjadrením a hodnotením indikátorov. Druhá využíva široké spektrum už definovaných indikátorov na parciálne analýzy súvisiace s hodnotením úrovne, rôznych aspektov, procesov a zmien RD. Na základe výsledkov vykonanej metaanalýzy množstva predmetne zameraných štúdií stručne prezentujeme niektoré práce, ich ciele a významné dosiahnuté empirické poznatky týkajúce sa najmä výberu a použitia indikátorov sociálno-ekonomického charakteru. Napr. Lipshitz (1986) sa snažil

¹ V niektorých predmetne zameraných štúdiách sú uvádzané ako domény, celky, okruhy alebo témy.

overiť hypotézu, ako úroveň RD mení mieru jednotlivých skúmaných premenných (či ich znižuje, zvyšuje, alebo či ich simultánne protichodne mení). Stock a Watson (1989) sa pokúsili overiť platnosť hlavných indikátorov ekonomického charakteru pri tvorbe nových ekonomických indexov v kontexte ich aktuálnosti v zmenených podmienkach. Najčastejšie zastúpené sú práce zamerané na sledovanie konvergenzie, resp. divergenzie regiónov z aspektu rôznych indikátorov a ich prejavov. Bishop et al. (1994) napr. skúmali konvergenciu, resp. divergenciu regiónov z aspektu diferencovaných mier príjmu (na osobu, domácnosť a potreby). Podobne Coulombe a Lee (1995) analyzovali konvergenciu na základe indikátorov regionálneho príjmu. Wishlade a Youill (1997) prezentovali v rámci empirického hodnotenia 37 faktorov vytvárajúcich (determinujúcich) regionálnu konkurencieschopnosť problémových areálov. Konštatovali, že v rámci krajín EÚ boli najčastejšie sledovanými indikátormi indikátory z dimenzie ekonomickej štruktúry. Petrakos a Saratsis (2000) merali úroveň RD pomocou HDP na osobu, počtu súkromných áut na 1 000 obyvateľov, spotreby elektrickej energie v domácnosti na osobu, počtu telefónov na 1 000 obyvateľov. Boldrin a Canova (2001) analyzovali disparity v európskych regiónoch pomocou troch základných indikátorov – HDP, produkcie (total factor production) a nezamestnanosti. Fínski autori analyzovali lokálne a regionálne príjmové diferencie (Rusanen et al. 2001a) a regionálne diferencie v nezamestnanosti (Rusanen et al. 2001b). Cai et al. (2002) sa snažili pomocou indikátorov (HDP, príjmu a trhu práce) analyzovať RD z pohľadu konvergenzie v rámci neoklasickej teórie rastu. Lemmi et al. (2003) a Verma et al. (2006) prezentovali Laekenské indikátory sociálnej exklúzie a chudoby a tzv. indikátory z databázy NewCronos². Upozornili, že obidve skupiny indikátorov, resp. ich databázy poskytujú cenné údaje pre zostavenie regionálnych ukazovateľov a sledovanie RD. Canaletta et al. (2004) využili indikátory RD na analýzu vplyvu decentralizácie na regionálne nerovnosti v 17 krajinách OECD. Tiepoh et al. (2004) využili indikátory RD na vyčlenenie diferencovanej úrovne urbánno-rurálneho statusu. Özaslan et al. (2006) použili veľmi širokú škálu až 58 indikátorov 6 dimenzií (finančnej, demografickej, zamestnanosti, vzdelania, zdravia a bývania) na vytvorenie tzv. SEDI (Social and Economic Development Index) na hodnotenie poradia (ranking) sociálno-ekonomických rozdielov v regiónoch. Cibulskiene a Butkus (2007) na základe vplyvu vybraných kumulatívnych príčin (indikátorov HDP, príjmu, miezd a štruktúry vzdelania) skúmali úroveň regionálnej divergenzie. Bąk et al. (2009) diagnostikovali RD pomocou širokého spektra 53 indikátorov, z ktorých 46 patrilo do 5 dimenzií sociálno-ekonomického charakteru (ekonomickej štruktúry, inovácií, sociálnych problémov, ľudského kapitálu a dostupnosti). Kutscherauer et al. (2010) navrhli systém 31 indikátorov sledovania a hodnotenia sociálno-ekonomických regionálnych disparít. Aj na Slovensku niektorí autori využili existujúce dáta a indikátory sociálno-ekonomickej úrovne RD napr. pri meraní chudoby v okresoch

² NewCronos sama o sebe nie je zdrojom pôvodných dát a indikátorov, ale predstavuje kompiláciu informácií z rôznych zdrojov. K dispozícii má viac ako 10 miliónov časových radov s retrospektívou až do roku 1960. Štatistiky pokrývajú krátkodobé ekonomické indikátory, všeobecné makroekonomické indikátory, finančnú situáciu, sociálne štatistické informácie, demografiu a pod. NewCronos Regio doména pokrýva hlavné aspekty ekonomického a sociálneho života regiónov EÚ (demografia, ekonomické účty, pracovná sila, zdravie, vzdelanie, atď.). Viac pozri Eurostat (Statistical Office of the European Communities in Luxembourg).

Slovenska (Michálek 2004), pri hodnotení RD v kvalite života (Ira et al. 2008) a pod. Sloboda (2006) zase prezentoval najčastejšie používané indikátory RD na Slovensku (HDP, mieru nezamestnanosti, priemernú mzdu, mieru ekonomickej aktivity). Za vhodné indikátory považuje tiež výšku výnosu daní alebo daňové príjmy miestnych rozpočtov na obyvateľa. Matlovič et al. (2008) hodnotili vývoj regionálnych disparít na území Slovenska (na úrovni NUTS 3) pomocou desiatich vybraných sociálno-ekonomických indikátorov (HDP na obyvateľa, produktivita práce, mesačné náklady na zamestnanca, miera zamestnanosti, miera nezamestnanosti, čisté mesačné príjmy na osobu, čisté mesačné výdavky na osobu, priemerná mesačná mzda, hrubá miera natality, dokončené byty). Rajčáková a Švecová (2011) pri hodnotení RD (len na úrovni NUTS 2) na Slovensku použili indikátory, resp. parciálne ukazovatele demografického profilu, zamestnanosti obyvateľstva, trhu práce, produkčnej výkonnosti, infraštruktúrnej vybavenosti a komplexnej sociálno-ekonomickej úrovne.

KONCEPTUÁLNE TEORETICKÉ A SYSTÉMOVÉ VÝCHODISKÁ PRE VÝBER INDIKÁTOROV

Regionálne disparity sú charakterizované širokým spektrom javov a procesov, ktoré je možné identifikovať, štrukturalizovať, merať a vyhodnocovať (Michálek 2012a). Množstvo diferencovaných metodických postupov používaných pri výskume RD ukazuje, že neexistuje všeobecne platný model identifikácie a merania úrovne RD. Ako dokazujú rôzne výskumy hodnotenie RD je veľmi široké, pričom okrem sledovaného účelu a vybraných metód, je veľmi dôležitý výber indikátorov na ich hodnotenie (Michálek 2012b). Z analýzy existujúcich teoretických štúdií i praktických postupov venujúcich sa RD vyplýva, že neexistuje jednotný názor na to, podľa akých kritérií a s pomocou akých indikátorov by sa mali vymedzovať, analyzovať a hodnotiť RD. Voľba indikátorov identifikovania RD, spôsoby ich interpretácie a explanácie výrazne ovplyvňujú konečné výsledky a pohľad na problematiku. Prvky subjektivismu pri výbere indikátorov, ich nesprávne zhodnotenie a interpretácia a pod., môžu značne deformovať výsledky a skresľovať realitu. Z uvedených dôvodov je preto potrebné vytvoriť správny teoretický rámec, systémové východiská a objektivizovať postupy, ktoré prinesú jednoznačné vedecky relevantné výsledky. Súčasne je potrebné klásť dôraz hlavne na vhodný výber indikátorov. Správna selekcia indikátorov závisí od chápania, resp. definície RD (teda toho, čo za ňu považujeme) a s ňou súvisiaceho obsahu a sledovaného cieľa, teritoriálnej mierky, výpovednej schopnosti indikátorov a pod. Aj keď sa s pojmom regionálne disparity stretávame pomerne často, ich chápanie a interpretácia sú nejednotné a značne diverzifikované. Napriek tomu, že RD predstavujú tému interdisciplinárneho výskumu, nie sú pre ne doposiaľ dostatočne vypracované teoretické východiská, ani jednotný systémový, konceptuálny a metodologický rámec ich skúmania. Chýbajú, resp. v nedostatočnej miere sú tiež rozpracované indikátory identifikácie a merania regionálnych disparít a ich klasifikácie. Našou snahou je stručne načrtnúť základné teoreticko-konceptuálne východiská vhodného výberu indikátorov identifikácie a merania regionálnych disparít vo vzťahu k ich obsahu a vybranej definícii. V kontexte teórií o vývoji a súčasnom stave RD existuje množstvo pohľadov a definícií. V dôsledku širokého záberu problematiky s rôzne zameranými cieľmi existuje množstvo definícií regionál-

nych disparít. Spoločným znakom všetkých definícií je, že všetky chápu RD ako nerovnosť medzi sledovanými regionálnymi či priestorovými jednotkami. Významná skupina definícií chápe RD ako komplexné nerovnosti, resp. ako viacnásobné diferenciácie medzi regiónmi. Tieto definujú RD komplexne, na základe skúmania celého spektra relevantných faktorov, znakov, javov a procesov. Analýzy postavené na takomto „širokom“ chápaní RD, sa zväčša zameriavajú na sledovanie nevyrovnanosti priestorových štruktúr, relevantných odchýlok širokej skupiny diferencovaných znakov, komplexu relevantných znakov a štruktúr, rozdielnosti, resp. nerovnosti znakov, javov a procesov a pod. Analýzy, ktoré sa snažia zachytiť všetky jej významné aspekty, využívajú široké spektrum indikátorov rôzneho charakteru a váhy.

RD sú tiež často definované ako priestorová diferenciácia jedného alebo viacerých znakov sledovaná podľa rôzne veľkých priestorových jednotiek. V slovníku Merriam-Webster (1995) sú RD definované ako diferenciácie v stupni, úrovni, podmienkach alebo kvalite regiónov. Ak je tento termín aplikovaný na sociálno-ekonomické podmienky regiónov a území, poukazuje na rozdiely v bohatstve a sociálno-ekonomické možnosti a príležitosti medzi sledovanými jednotkami (Alasia 2002 in Tiepoh et al. 2004). Na identifikáciu a určenie úrovne takto definovaných RD sa najčastejšie využívajú indikátory ekonomického charakteru, životnej úrovne a kvality života. Veľmi často sú RD prezentované ako nevyrovnanosť priestorových štruktúr v rôznych regiónoch alebo neodôvodnené regionálne rozdiely v úrovni ekonomického, sociálneho a ekologického rozvoja regiónov. V tomto zmysle ich chápe Baláž (2004) ako existenciu viacerých rozdielov medzi regiónmi, ktoré sa v konečnom dôsledku premietajú v úrovni podmienok rozvoja človeka žijúceho v tom-ktorom regióne, Matlovič a Matlovičová (2005) ako rozdiely v stupni sociálno-ekonomického rozvoja regiónov, ktorý je dôsledkom ich nerovnomernosti a Sloboda (2006) ako rozdiely medzi spoločenstvami obyvateľov regiónov. Tieto spoločenstvá sú tvorené jednotlivcami, ktorí sa od seba prirodzene odlišujú svojimi individuálnymi schopnosťami a vlastnosťami a mierou seberealizácie v spoločnosti.

Skupina definícií (napr. OECD) chápe RD pomerne úzko, zväčša ako ekonomické, sociálne, alebo iné (jednoduché) diferenciácie medzi regiónmi. Dôsledkom tohto „úzkého“ chápania a definície RD sú regionálne analýzy zamerané zväčša na sledovanie ekonomických rozdielov, či už vo výkonnosti jednotlivých regiónov, v odlišnosti rôznych prejavov intenzity ekonomických javov, rozdieloch v blahobyte alebo v životnej úrovni a pod. OECD ich definuje ako mieru odlišnosti prejavu intenzity skúmaného ekonomického javu (najčastejšie ekonomickej výkonnosti) pozorovaného v rámci regiónov sledovanej krajiny (OECD 2003). Stále častejšie sú zastúpené analýzy a výskumy zamerané na sledovanie jednotlivých parametrov sociálneho života, teda rozdielov viacerých aspektov a podmienok života. Ako vyplýva zo záverov rôznych vedeckých a politických diskusií, sociálne disparity sú čoraz významnejšie a dostávajú sa do centra pozornosti, najmä v dôsledku programov a cieľov sociálnej kohézie a inklúzie EÚ.

Pri napĺňaní cieľa sme vychádzali z uvedenej skupiny „definícií“ OECD. Použili sme koncept, ktorý za regionálne disparity označuje najmä rozdiely vzniknuté ekonomickou činnosťou človeka. V tomto koncepte ekonomická výkonnosť regiónov predstavuje a reprezentuje „gro“ disparít. Z toho dôvodu sme

najväčšiu pozornosť zamerali na relevantné, aktuálne a najčastejšie využívané ekonomické indikátory. Regionálne disparity, ktoré sú dôsledkom ekonomickej činnosti človeka, majú v regiónoch významné sociálne dosahy, preto časť analýzy venujeme významným sociálnym indikátorom RD. Okrajovo a pre úplnosť uvádzame aj najdôležitejšie indikátory územných disparít, ktoré chápeme ako zdroje a potenciály (prírodné podmienky, infraštruktúra, sídelné podmienky a pod.) v menšej či väčšej miere využívané človekom, primárne podmieňujúce vznik a úroveň RD.

PRÍSTUPY A POŽIADAVKY NA INDIKÁTORY

Pojem indikátor sa používa stále častejšie. Jedným z dôvodov môže byť skutočnosť, že pojmy „štatistický“ alebo „štatistické výsledky“ nepriťahujú takú veľkú pozornosť užívateľov ako pojem indikátor. Všeobecná definícia toho, čo zahŕňa indikátor ako špeciálna podmnožina štatistických výsledkov, aplikovateľná vo všetkých oblastiach oficiálnych štatistík, neexistuje. Skrytý podtext pojmu indikátor je, že je to viac než iba „bežná štatistika“ a zaslúži si viac pozornosti. Existuje niekoľko spôsobov prístupu k indikátorom a k ich definovaniu (Brüngger 2004). Prvým prístupom k indikátorom je, že sú jednoduchou kombináciou prostredníctvom definovaného algoritmu dvoch (alebo viacerých) štatistických výsledkov (čísiel) v podobe nového odvodeného merania. Druhý prístup k pojmu indikátor používa normatívnu interpretáciu s možnosťou stanovenia tried alebo kategórií. Indikátory sú tými oficiálnymi štatistikami, ktoré sledujú stav „lepšie/horšie“ (vrátane kvantifikácie rozdielov a v porovnaní v čase alebo v priestore). Tretí prístup sa týka indikátorov pokrývajúcich iba časť chápania, ktoré sa používajú v rámci systému oficiálnej štatistiky. Mnohé štatistické oblasti majú nedostatok spoločnej jednotky merania. Patria sem najmä sociálne štatistiky, ako napr. zdravie, vzdelanie, kvalita práce, kriminalita a pod. V tomto prístupe pojem indikátor meria niečo širšie než je v skutočnosti merané. Štvrtý prístup sa týka tzv. syntetických indikátorov. Sú tam kombinované merania individuálnych indikátorov vytvorených na to, aby poskytl pohľad na komplex súboru indikátorov alebo štatistík. Používajú sa pritom odlišné formy a techniky „váženia“ jednotlivých skupín. Potreba „váženia“ narastá so skutočnosťou, že rôzne komponenty nie sú vyjadrené v rovnakých jednotkách merania, alebo odrážajú rôzne položky, kde nie je použitá zvyčajná metóda agregácie. Indikátory sú štatistické premenné, ktoré pomáhajú transformovať údaje do relevantných informácií. Majú význam v rámci definovaných konceptuálnych systémov a slúžia na špecifické analytické účely. Mali by poskytnúť zmysluplné informácie interpretovateľné v kontexte použitých konceptuálnych systémov a sledovaného cieľa. Štatistické indikátory ako nástroj, ktorý sleduje charakter i úroveň javov a procesov a monitoruje ich vývoj, zmeny a trendy, by mali spĺňať niekoľko kritérií. Mali by byť významné, relevantné a pochopiteľné (jasné, stručné a jednoduché na pochopenie a interpretáciu pre užívateľov), transparentné (vstupy, pôvod údajov a spracovanie by mali byť jasné, užívatelia by mali vedieť, ako bol indikátor spracovaný a vypočítaný), analytické (mali by poskytnúť dostatočné preniknutie do podstaty fenoménu), úplné (mali by pokrývať celú populáciu štatistickej jednotky alebo celého geografického regiónu), hodnoverné (mali by mať nízku štatistickú chybu), vnútorne porovnateľné (porovnateľnosť toho istého indikátora pre pod-

skupiny alebo oblasti), porovnateľné navonok (porovnateľnosť indikátora s iným zdrojom) a medzičasové (možnosť kontroly v čase). Súčasne by mali byť dostupné vo vzťahu k existujúcim dátam, plynulé vzhľadom na možnosti časového radu, včasné v súvislosti s potrebami a spôsobmi výpočtu a koherentné, t. j. rovnaké vzhľadom na referenčné obdobie.

VYMEDZENIE INDIKÁTOROV REGIONÁLNYCH DISPARÍT A ICH ČLENENIE

Uvedené zásady, kritériá a požiadavky na indikátory je potrebné reflektovať najmä pri ich výbere. Premietnuté do reality a vzhľadom k stanovenému cieľu to znamená, že každý indikátor by mal zachytiť alebo vyjadriť podstatný aspekt a úroveň disparít a dokázať ich dostatočne a zrozumiteľne vysvetliť. Mal by byť štatisticky preverený a nemanipulovateľný, mal by byť overený jeho význam v súvislosti s disparitou, jeho porovnateľnosť vzhľadom na štandardy definujúce a determinujúce disparitu, aktuálnosť a revidovateľnosť vzhľadom na rýchle zmeny a vyváženosť v súvislosti s rôznymi dimenziami definujúcimi a charakterizujúcimi disparitu. Jednotlivé indikátory by pritom mali byť zároveň vzájomne zladené a mali by byť čo najtransparentnejšie a najprístupnejšie. Pri koncipovaní indikátorov disparity je potrebné vychádzať z uvedených zásad a požiadaviek a stanoviť základné kritériá ich výberu. Celkový počet indikátorov by nemal byť ani príliš nízky, ale ani veľmi rozsiahly. Obmedzený počet indikátorov jednostranne skresľuje a deformuje reálnu situáciu, veľké množstvo indikátorov spôsobuje zasa stratu prehľadnosti a transparentnosti hodnotenia a interpretácie. Vybrané indikátory, resp. dáta, charakteristiky a ukazovatele musia byť merateľné a pravidelne publikované v dostupnej štatistickej literatúre tak, aby bola maximálne zabezpečená objektivita hodnotenia. Výber jednotlivých indikátorov musí byť dynamický, aby mohol byť pravidelne aktualizovaný, posudzovaný a eventuálne korigovaný. Dynamický aspekt musí zabezpečiť trvalú maximálnu objektivitu hodnotenia všetkých relevantných aspektov disparity, najmä sociálno-ekonomickej situácie jednotlivých regiónov. Významným metodologickým východiskom výberu indikátorov skúmania disparít môže byť aj ich klasifikácia. Základné rozdelenie disparít na disparity s materiálnou podstatou (odraz v realite) a s nemateriálnou podstatou (odraz v myslení ľudí) a na disparity na vertikálnej (odraz v rôzne veľkých priestorových jednotkách) a horizontálnej úrovni (odraz v rôznych sférach) podmieňujú nielen výber indikátorov, ale aj ich vlastnosti a charakter. Na základe uvedených klasifikácií disparít je možné indikátory rozčleniť na jednoduché a integrované indikátory. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že výpovednosť tzv. integrovaných ukazovateľov RD je vyššia, pričom zároveň poskytujú komplexnejší pohľad na reálny stav.

VYBRANÉ ATRIBÚTY REGIONÁLNYCH DISPARÍT

Dôležitým aspektom pre výber indikátorov identifikujúcich RD sú niektoré ich atribúty. Medzi základné atribúty RD patrí sféra ich výskytu – teritorialita (geografická úroveň), ich merateľnosť a časovosť. Uvedené atribúty sa vyznačujú viacdimenziálnou úrovňou. Atribúty RD a ich diferencované dimenzie prehľadne zachytáva tab. 1.

Tab. 1. Atribúty regionálnych disparít a ich členenie

Atribút		Členenie (sféra, úroveň, hodnota, stav)
Sféra výskytu RD		prírodná, ekonomická, sociálna
Teritorialita RD		EÚ, SR, kraj, okres, obec, resp. neadministratívne jednotky rôznej geografickej mierky
Merateľnosť RD	indikátor RD	primárny sekundárny
	metóda merania RD	absolútna hodnota, relatívna hodnota, porovnávací hodnota, využitie štandardov
	objektívnosť merania RD	objektívne (kvantitatívne), subjektívne (kvalitatívne), výberové meranie
Čas	časový horizont RD	krátkodobý, strednodobý, dlhodobý
	časová dynamika RD	okamžitý stav, zmeny v čase

Zdroj: Kutscherauer et al. (2010), upravené autorom

Uvedené aspekty (atribúty) skúmania RD prezentujú široké spektrum pohľadov na RD a vytvárajú systémové východisko pochopenia a uchopenia ich výskumu. Z geografického pohľadu je významné najmä hľadisko teritoriality súvisiace s vertikálnou, ako aj s horizontálnou klasifikáciou RD. Vertikálna klasifikácia posudzuje disparity v kontexte rôzne veľkých geografických jednotiek (svet, Európa, štát, región a obec). Vertikálny aspekt vychádza z poznatku, že disparity sa menia v súlade s geografickou mierkou. Disparity majú tendenciu zvyšovania so znižovaním územnej mierky. To znamená, že pri rôznych územných mierkach získame diferencovanú mieru a rozdielny pohľad na úroveň sledovaných disparít. Horizontálna klasifikácia disparít súvisí s vecnou sférou ich výskytu. Horizontálny aspekt vychádza zväčša z dvoch klasifikácií, pričom podľa podstaty ich člení na disparity materiálne a nemateriálne (vnímané) a podľa sféry výskytu na územné, ekonomické a sociálne. Územné disparity sa týkajú nasledovných oblastí: fyzicko-geografický potenciál (nerastné bohatstvo, klíma, polohové pomery a lokalizácia regiónu); životné prostredie (ovzdušie, odpady, voda, biodiverzita, lesy, krajina a pôda); dopravná infraštruktúra (cestná, železničná a letecká infraštruktúra, vodná doprava a dopravná obslužnosť); technická infraštruktúra (zásobovanie vodou, kanalizácia a čistenie odpadových vôd, zásobovanie energiami, informačné a telekomunikačné technológie a infraštruktúra cestovného ruchu). Ekonomické disparity súvisia s výkonnosťou ekonomiky (výkon, produktivita a pod.); ekonomickou štruktúrou (odvetvová štruktúra, štruktúra podľa subjektov a vlastníctva); rozvojovým potenciálom (výskum a vývoj, zahraničný kapitál a investície); ľudským potenciálom (ekonomický kapitál obyvateľstva – zručnosti, kvalifikácia, pracovné skúsenosti, mobilita a podnikateľský kapitál obyvateľstva – miera podnikateľskej aktivity, úspešnosť, dĺžka podnikateľskej aktivity, počet zamestnancov, obrat, zisk a pod.). Sociálne disparity sa najčastejšie spájajú s obyvateľstvom, zdravotníctvom, vzdelaním, zamestnanosťou a nezamestnanosťou, sociálnou ochranou, hospodárením domácností, kriminalitou a kultúrou.

JEDNODUCHÉ A INTEGROVANÉ INDIKÁTORY REGIONÁLNYCH DISPARÍT

Jednoduché indikátory charakterizujúce jednotlivé sféry regionálnych disparít by mali postihnúť podstatné javy, ich základné aspekty a hlavné charakteristiky. Segment jednotlivých jednoduchých indikátorov predstavuje najnižšiu úroveň vecnej dekompozície, ktorá tvorí akúsi bázu pre ďalšie segmenty. Problémy s ich použitím súvisia najmä s odhadom ich správneho rozsahu, ako aj so samotným výberom jednotlivých indikátorov. Dlhodobá empiria ukazuje, že v základných indikátoroch je možné prehľadne vyhodnotiť 10 až 15 indikátorov (Kutscherauer et al. 2010). S rastom počtu indikátorov použitých na analýzu a hodnotenie sa stráca prehľadnosť a súvislosti. S nesprávnym výberom sa zase znižuje výpovedná schopnosť získaných výsledkov analýz. Vzniká potreba komplexnejšieho (integrovaného) pohľadu na problematiku, ktorá smeruje k vytvoreniu sústavy integrovaných indikátorov.

Segment integrovaných indikátorov predstavuje vyššiu úroveň identifikácie a následnej evaluácie RD. Vychádza z vhodného prepojenia (integrovania) jednotlivých indikátorov, resp. ich podstatných vlastností a znakov, ktoré sú komplexnejším pohľadom na určitú sféru výskytu. Ich základnými atribútmi by mali byť dostatočná komparatívna schopnosť, matematická zvládnuteľnosť a informačná zrozumiteľnosť. Súčasne je dôležité a potrebné integrovať základné indikátory do homogénnych systémovo akceptovateľných a metodicky logických a zrozumiteľných skupín (celkov). Základným predpokladom integrovania indikátorov je teda vytvorenie obsahovo homogénnych celkov. Spôsob integrácie indikátorov je možný na základe využitia rôznych metód. Integrované indikátory, vyjadrujú obsahovo homogénne celky (dimenzie), ako napr. infraštruktúra, ekonomický potenciál, zdravotný stav a pod. Sú zložené z primárnych alebo sekundárnych indikátorov s určitou stanovenou váhou.

Medzi najvýznamnejšiu skupinu integrovaných indikátorov v územnej sfére patria indikátory charakterizujúce dimenziu osídlenia. Sú to zväčša indikátory zachytávajúce najmä hustotu a štruktúru osídlenia, hustotu zaľudnenia, stupeň urbanizácie a migrácie obyvateľstva. Veľmi dôležitou dimenziou v územnej sfére je infraštruktúra. Indikátory dopravnej infraštruktúry (železničnej, cestnej, lodnej a leteckej) sú zväčša zložené z pomerových indikátorov, ako sú hustota, podiel, kapacita, výkon a pod. V rámci dopravnej infraštruktúry je často sledovaným integrovaným indikátorom „dostupnosť“, ktorá sleduje čas potrebný na dosiahnutie určitých miest alebo stupeň vzdialenosti od vybraných dôležitých lokalít (hospodárskych centier, aglomerácií, trhov, hlavných obchodných centier, najbližších veľkých aglomerácií susedných krajín a pod.). Integrované indikátory dimenzie technickej infraštruktúry zase vyjadrujú stupeň vybavení zariadeniami na zásobovanie vodou a kanalizáciu. Integrované indikátory dimenzie životného prostredia sú najčastejšie zložené z indikátorov znečistenia ovzdušia, nakladania s odpadmi a znečistenia povrchových vôd. Integrované indikátory v ekonomickej sfére charakterizujúce dimenziu ekonomického a rozvojového potenciálu sú konštruované z indikátorov zameraných najmä na výkonnosť a potenciál ekonomiky území. Ich cieľom je postihnúť zložité ekonomické parametre a ekonomiku regiónu z aspektu jej predpokladov pre ďalší rozvoj. Zmyslom integrovaných indikátorov charakterizujúcich dimenziu ekonomickej štruktúry je postihnúť ekonomiku regiónu z aspektu podmienok podnikania a

možností pre ďalší rozvoj. Rozvojový potenciál urbanizovaných území sa odlišuje od rozvojového potenciálu rurálnych území. Integrované indikátory rozvojového potenciálu urbanizovaných území vychádzajú z predpokladu, že vhodné podmienky pre rozvoj regiónu sú dané najmä výdavkami na vedu a výskum, investíciami a tvorbou fixného kapitálu. Integrované indikátory rozvojového potenciálu rurálnych území odrážajú a zachytávajú ľudský, ekonomický, environmentálny, poľnohospodársky, dopravný a rekreačný potenciál a tradície. Ich význam okrem iného spočíva v tom, že dokážu presne identifikovať vidiecke regióny postihnuté výrazným poklesom produkcie.

Medzi najvýznamnejšie integrované indikátory v sociálnej sfére patria integrované indikátory charakterizujúce trh práce (zamestnanosť a nezamestnanosť). Sú zložené z indikátorov zachytávajúcich ich mieru, štruktúru, dĺžku a pod. Často sledovanou dimenziou je príjem a životné podmienky, ktorú vystihujú integrované indikátory obsahujúce indikátory príjmu, majetku, vybavenosti bytov a pod. Dôležitou dimenziou sociálnej sféry je sociálna infraštruktúra, ktorá zahŕňa počet, kvalitu a vybavenosť zariadení zdravotníckych a sociálnych služieb, pričom integrované indikátory sa skladajú z indikátorov sledujúcich uvedené charakteristiky. Dimenzia sociálnej patológie je vyjadrená integrovaným indikátorom zloženým zo súboru indikátorov charakterizujúcich nežiaduce javy, ktoré môžu priamo či nepriamo ohrozovať zdravie, život či bezpečnosť občanov, alebo viesť k ich sociálnemu vylúčeniu. Veľmi zaujímavé sa javia prierezové integrované indikátory, ktoré prechádzajú všetkými sférami a poskytujú komplexný pohľad na regionálne rozdiely. Do prierezových integrovaných indikátorov možno zaradiť kvalitu života, ľudský rozvoj a pod. Tieto, ale aj ďalšie prierezové integrované indikátory prechádzajú a zachytávajú všetky sféry a celú šírku regionálnych disparít.

EKONOMICKÉ INDIKÁTORY REGIONÁLNYCH DISPARÍT

Ekonomika regiónov je významným atribútom hodnotenia ich súčasnej hospodárskej úrovne, potenciálu, možností rozvoja, ale tiež dôležitým faktorom ich vzájomného porovnávania. Disparity v ekonomickej sfére zahŕňajú viacero významných dimenzií, ktoré sú v predmetne zameraných štúdiách uvádzané tiež ako domény, celky, okruhy a témy. Ako sme už uviedli, základným empirickým východiskom pre zostavenie prehľadu a prezentáciu ekonomických indikátorov RD bola pre nás odborná literatúra a viacero zdrojov obsahujúcich databázy s rôznymi ekonomickými ukazovateľmi. Medzi najvýznamnejšie, ktoré sme sledovali, patria European Economic Statistics (European Commission Eurostat 2008), súbor sledovaných ekonomických indikátorov Eurostatu „Economy and finance“ (European Commission Eurostat 2013) a „Ukazovatele ekonomického vývoja SR a za regióny“ (Štatistický úrad SR 2013a). Prezentované systémy ekonomických ukazovateľov zoskupujú ekonomické dáta najrôznejšieho charakteru od makroekonomických ukazovateľov, cez národné a regionálne účty, až po rodinné účty. Prezentujeme najmä indikátory, ktoré vhodne zachytávajú, identifikujú a charakterizujú ekonomickú nerovnováhu regiónov v štyroch významných dimenziách, a to v ekonomickom potenciáli, ekonomickej štruktúre, rozvojovom potenciáli a ľudskom potenciáli. Dimenzia *ekonomický potenciál* obsahuje viacero relevantných tém dôležitých pre medziregionálne porovnanie.

Zvlášť významné a najviac sledované sú výkonnosť ekonomiky a produktivita práce. Najčastejšie používaným indikátorom je *hrubý domáci produkt* – HDP (Gross Domestic Product – GDP), ktorý poskytuje vstupné informácie o výkonnosti regiónu. HDP je meradlom pre hospodársku činnosť. Je definovaný ako hodnota všetkých vyrobených tovarov a služieb, znížená o hodnotu všetkých tovarov a služieb použitých pri ich tvorbe³. Regionálne HDP poskytuje obraz o celkovej úrovni regionálnych ekonomík vyjadrených vo vzťahu k národnej hodnote. Ak je index regiónu vyšší ako 100, je úroveň HDP regiónu vyššia ako národný (republikový) priemer a naopak. Význam pre porovnanie regiónov má prepočet na HDP na obyvateľa, relatívna miera jeho rastu a pod. Regionálny hrubý domáci produkt na obyvateľa je podielom dvoch ukazovateľov – regionálneho hrubého domáceho produktu (v ktorom sa uplatňuje kritérium podľa miesta pracoviska) a priemerného počtu obyvateľstva trvalo bývajúceho v danom regióne. Vo väčšine regiónov nespôsobuje problémy porovnávanie týchto dvoch ukazovateľov, založených na rozdielnych princípoch. V prípade regiónov s vysokou dochádzkou za prácou z okolitých regiónov, ktorými sú najmä regióny významných ekonomických centier, je tento ukazovateľ nadhodnotený. Eurostat v rámci akademických diskusií a výskumných projektov hľadá cesty k riešeniu výpovednej schopnosti tohto ukazovateľa, resp. nahradeniu ukazovateľa – priemerný počet trvalo bývajúceho obyvateľstva – iným ukazovateľom.

Ďalším významným indikátorom výkonnosti ekonomiky je *hrubá pridaná hodnota* – HPH (Gross Value Added – GVA) definovaná ako hodnota všetkých novovytvorených výrobkov a služieb mínus hodnota všetkých tovarov a služieb spotrebovaných ako medzispotreba. Môže byť sledovaná podľa odvetví, produktov, účelu a spotreby. Výkonnosť ekonomiky čiastočne odráža aj ukazovateľ *saldo prvotných dôchodkov* (balance of primary incomes). Čisté prvotné dôchodky sa považujú za dôležitý ukazovateľ regionálnych účtov, pretože charakterizujú schopnosť rezidentských domácností vytvárať dôchodky z podnikateľskej činnosti, zamestnaneckého pomeru alebo z majetku v regióne, v ktorom majú domácnosti trvalé bydlisko. Nízke prvotné dôchodky rezidentských domácností sú ukazovateľom závislosti daného regiónu na podpore štátu, resp. nadnárodných organizácií a signalizujú zaostávanie regiónu za ostatnými. Poukazujú na potrebu zaviesť v týchto regiónoch opatrenia zamerané na zlepšenie pracovných podmienok, vytvorenie nových pracovných príležitostí a podporu podnikania.

*Regionálne dane*⁴ (regional taxes) nám indikujú, že relatívna veľkosť vybraných daní, či už vzhľadom na počet obyvateľov, alebo na iný parameter, je významným indikátorom ekonomických RD. Opatrnosť si vyžaduje použitie indi-

³ S výpočtom HDP sú spojené určité problémy metodického charakteru. Častokrát je tento indikátor, pokiaľ ide o jeho výpovednú schopnosť za regióny, preceňovaný. Napr. regionálny HDP je prepočítavaný na jedného obyvateľa podľa miesta trvalého bydliska bez ohľadu na dochádzku do zamestnania či jeho zachytenie v regiónoch z hľadiska výkonu celoštátne pôsobiacich ekonomických subjektov. Dôsledkom je nadhodnotenie HDP na obyvateľa v regiónoch s veľkými mestskými centrami.

⁴ Daň predstavuje platbu fyzických alebo právnických osôb, ktorá je vynútitelná, nenávratná, spravidla neúčelová, zákonom určená a pravidelne sa opakujúca, a ktorú vyberá štát a orgány miestnej samosprávy v prospech verejných rozpočtov a účelových fondov na úhradu verejných výdavkov vo vopred určenej výške a s presne určeným termínom splatnosti.

kátora (alebo jeho súčasti) dane z príjmu fyzických osôb zo závislej činnosti, pretože táto sa eviduje podľa sídla zamestnávateľa a nie podľa trvalého bydliska. Podhodnocuje tak výber dane v mieste bydliska zamestnanca a čiastočne deformuje reálny obraz o daňovej sile regiónov.

Produktivita práce (labour productivity) predstavuje účinnosť vynaloženej práce, ktorá sa vyjadruje pomerom medzi objemom vyrobenej produkcie a spotrebou času. Čím viac výrobkov sa vyrobí za určitú časovú jednotku, alebo čím menej času sa spotrebuje na výrobu jedného výrobku, tým vyššia bude produktivita práce. Produktivita práce na zamestnanú osobu je meradlom hospodárskej činnosti a výkonnosti regiónu. Porovnáva nielen objem produkcie na pracovníka, ale tiež jednotkové náklady práce, ktoré lepšie charakterizujú priemernú výšku nákladov na jednotku výstupu. Takto poskytujú možnosť pre medziregionálne porovnanie vzťahu medzi produktivitou a výškou nákladov. Tiež je často sledovaná ako produktivita práce za jednu hodinu. Pre dimenziu ekonomického potenciálu sú významné aj niektoré charakteristiky regionálnych účtov (regional accounts) v rôznom členení (podľa odvetví, podľa produktov, podľa účelu spotreby a pod.).

Pre výkonnosť regiónov, ich potenciál a rast je veľmi významná dimenzia *ekonomická štruktúra*, najmä odvetvová štruktúra a štruktúra podľa subjektov. Najčastejšie sú sledované indikátory tzv. *štrukturálnej podnikovej štatistiky* (structural business statistics). Významnými indikátormi v oblasti odvetvovej štruktúry je zastúpenie jednotlivých odvetví, resp. počet podnikov v odvetviach, počet ziskových podnikov, ich veľkosť (zväčša podľa počtu zamestnancov), štruktúra podľa subjektov a vlastníctva. Sledované sú najmä indikátory úrovne a indexov priemyselnej a stavebnej produkcie a produkcie v obchode a službách zobrazujúce ich výstupy a činnosť. Indexy merajú úroveň a zmeny objemu priemyselnej a stavebnej produkcie, výstupy a činnosti v obchode a službách a pod.

Zaujímavé sú aj indikátory tzv. *business demography* obsahujúce informácie týkajúce sa najmä časových parametrov existencie firiem (ich narodenia – teda vzniku, úmrtia – zániku, ale najmä strednej dĺžky prežitia). Tieto indikátory vyjadrujú prírastok/úbytok podnikov alebo závodov v regiónoch v sledovanom období. Súčasne odrážajú regionálne podmienky na podnikanie, resp. vplyv rôznych zmien na ich kvantitatívnu a kvalitatívnu úroveň. Indikátory business demography umožňujú hodnotiť regióny z rôznych pohľadov stability, ekonomickej činnosti, pružnosti a reakcie na ekonomické zmeny a iné. Postihujú štruktúru regiónov na základe členenia ekonomických subjektov podľa prevažujúcej činnosti, vybraných právnych foriem, vlastníctva a iné.

Dôležitou dimenziou ekonomických RD je dimenzia *rozvojový potenciál* regiónov⁵, ktorý je jedným z rozhodujúcich aspektov pri posudzovaní efektívnosti pomoci zaostávajúcim regiónom. Indikátory sú zamerané na analýzu podmienok v regiónoch na rozvoj vedy a výskumu, investície, tvorbu kapitálu a incentive pre vstup zahraničného kapitálu. Indikátory dimenzie *veda a výskum*

⁵ Rozvojový potenciál regiónu je schopnosť regiónu maximálne využívať svoje vnútorné zdroje tak, aby dokázal byť úspešný a prosperovať v národnej i globálnej konkurencii a bol schopný flexibilne sa prispôbiť zmenám na týchto trhoch. Rozvojový potenciál regiónu je výsledok spoločného úsilia o čo najproduktívnejšie využívanie vnútorných zdrojov v interakcii s efektívnym zapájaním vonkajších zdrojov, cielené na trvalo udržateľné zvyšovanie produkčného potenciálu regiónov stimulujúcich tvorbu pozitívnych a redukujúcich tvorbu negatívnych externalít (Adviser Euro 2009).

(VV) charakterizujú potenciál regiónu z hľadiska rozvoja najnovších poznatkov, ako aj nevyhnutných predpokladov pre budúci rozvoj regiónu. Indikátory charakterizujú veľkosť výdavkov na VV, najmä ich podiel k HDP alebo na obyvateľa. Časté využitie majú indikátory sledujúce počet alebo podiel zamestnancov vo VV alebo podiel inovujúcich podnikov. *Investície* (investments) predstavujú významné predpoklady pre rozvoj regiónov, pričom významná je ich úroveň, ale aj štruktúra vzhľadom k prioritizovaným odvetviám. Významným faktorom rozvoja regiónu je *zahraničný kapitál* (foreign capital), ktorý nielen objemom investícií, ale aj prenosom metód a nástrojov výroby ovplyvňuje technologickú úroveň produkcie regiónov. Indikátory sú zväčša zamerané na sledovanie ich veľkosti, podielu na obyvateľa, podielu na celkovej tvorbe investícií v regióne a pod. *Tvorba hrubého fixného kapitálu* (gross fixed capital formation) zahŕňa nadobudnutie dlhodobého majetku zníženého o úbytok (záporné nadobudnutie) dlhodobého majetku výrobcami v priebehu daného obdobia. Dlhodobým majetkom sú hmotné aktíva, ktoré boli vyrobené ako produkcia vo výrobnom procese a budú sa v iných výrobných procesoch používať opakovane, alebo trvalo dlhšie ako jeden rok. Regionálna hrubá tvorba kapitálu (experimentálny výpočet) je zostavená ako súčet tvorby hrubého kapitálu za odvetvia v regióne v jednotlivých odvetviach.

Ďalšou významnou dimenziou ekonomických RD je úroveň *ľudského potenciálu*, ktorého indikátory sú zamerané najmä na kvalitatívne, ale aj kvantitatívne stránky obyvateľstva spojené s určitými atribútmi vzdelania, schopnosťami alebo uplatnením na trhu práce. Zvlášť významné sú indikátory, ktoré zachytávajú a charakterizujú *ekonomický kapitál obyvateľstva* (zručnosti, kvalifikácia, pracovné skúsenosti a mobilita) a *podnikateľský kapitál obyvateľstva* (miera podnikateľskej aktivity, úspešnosť, dĺžka podnikateľskej aktivity, počet vedených zamestnancov, obrat, zisk a pod.).

Prezentované ekonomické indikátory spoločne predstavujú široký rámec pre meranie, analyzovanie a hodnotenie ekonomických regionálnych disparít v regiónoch. Zachytávajú najmä úroveň, charakter a dynamiku ekonomických RD, pričom najviac a najlepšie sú rozpracované indikátory ekonomickej výkonnosti a potenciálu regiónov. Táto skutočnosť do značnej miery súvisí s hospodárskou a regionálnou politikou EÚ, ktorá kladie dôraz na ekonomickú konvergenciu a konkurencieschopnosť regiónov vychádzajúcej z detailných analýz uvedených indikátorov. Hlavným problémom viacerých uvedených indikátorov RD v podmienkach Slovenska je, že najnižšou priestorovou úrovňou, za ktorú sú dostupné, sú súčasné krajiny.

SOCIÁLNE INDIKÁTORY REGIONÁLNYCH DISPARÍT

Sociálne disparity sú veľmi často považované za ťažiskové (Dunfort 2009), pretože sú výsledkom ekonomického rozvoja, bezprostredne odrážajú podmienky života obyvateľov a sociálnu klímu regionálnych spoločností. Disparity v sociálnej sfére zahŕňajú viacero významných dimenzií a sú charakterizované pomerne širokým spektrom indikátorov, ktoré identifikujú diferencované sociálne podmienky v regiónoch. Pre zostavenie prehľadu a prezentáciu sociálnych indikátorov RD, podobne ako pri ekonomických indikátoroch, bola základným empirickým východiskom odborná literatúra a viacero zdrojov pracujúcich s rôznymi databázami sociálnych ukazovateľov. Základným zdrojovým výcho-

diskom pre zostavenie a výber sociálnych indikátorov RD bol pre nás navrhovaný systém sociálnych indikátorov „European system of social indicators“ (Noll 2002), súbor sledovaných indikátorov Eurostatu „Population and social conditions“ (European Commission Eurostat 2013) a „sociálne štatistiky SR“, „demografia“ (Štatistický úrad SR 2013b) a zisťovanie štatistiky príjmov a životných podmienok domácností „EÚ SILC“ (Štatistický úrad SR 2011). Európsky systém sociálnych ukazovateľov predstavuje metodologický nástroj zostavenia relevantných indikátorov merania sociálneho stavu EÚ. Vychádza zo šiestich relevantných teoretických „sociálnych“ konceptov (welfare, kvalita života, kvalita sociét, resp. sociálna kvalita, liveability, sociálna kohézia a udržateľnosť). Nemenej významným a inšpirujúcim zdrojom je súbor Eurostatom sledovaných relevantných demografických a sociálnych indikátorov, ktorý obsahuje viacero dimenzií. Sociálne štatistiky, demografia (demografická štatistika) a EÚ SILC Štatistického úradu SR sú zamerané na získanie relevantných a porovnateľných štatistických informácií o obyvateľstve, zdravotníctve, vzdelaní, práci a mzdách (zamestnanosti a nezamestnanosti), príjmoch a životných podmienkach, sociálnej ochrane, hospodárení domácností, kultúre a kriminalite. Tieto informácie sú potrebné pre tvorbu a monitorovanie politík na všetkých úrovniach riadenia verejnej sféry, vrátane medzinárodných organizácií, a na uspokojovanie potrieb užívateľov na národnej i medzinárodnej úrovni. Keďže existuje široká škála sledovaných, použiteľných a rôzne modifikovateľných indikátorov sociálnych RD, zamerali sme sa len na prezentáciu relevantných skupín najčastejšie používaných indikátorov. Indikátory uvedení skupín vhodne zachytávajú, identifikujú a charakterizujú sociálnu nerovnováhu regiónov v deviatich významných dimenziách.

Prvou dimenziou je obyvateľstvo, pričom pre analýzu sociálnych RD je relevantná skupina demografických indikátorov zameraná na celkové charakteristiky obyvateľstva a významné demografické udalosti (procesy). Dôležité sú aj indikátory charakterizujúce štruktúru obyvateľstva podľa veku a pohlavia, charakteristiky sobášnosti, plodnosti, rozvodovosti a úmrtnosti. Osobitnú pozornosť si vyžadujú a zvlášť dôležité sú „nové“ demografické charakteristiky (javy, procesy a tendencie), ktoré sa objavujú a pomerne rýchlo rozširujú v ostatných rokoch a ktoré výrazne ovplyvňujú rôzne oblasti vývoja regiónov (Michálek a Podolák 2013). Druhou dimenziou je zdravotníctvo, kde sú veľmi významné indikátory zo skupiny zameranej na dĺžku života v zdraví podľa veku a pohlavia. Druhú skupinu tvoria indikátory zamerané na rôzne príčiny smrti. Iný charakter majú indikátory zdravotnej starostlivosti zahŕňajúce informácie o lôžkových kapacitách a počte vybraných skupín lekárov. Treťou dimenziou je vzdelanie, ktoré zahŕňa skupinu tzv. „nefinančných indikátorov vzdelania“ zameraných na kvantitatívne ukazovatele, najmä na počet a podiel študentov v rôznych stupňoch vzdelania vzhľadom na vek a pohlavie. Skupinu „finančných indikátorov vzdelania“ tvoria ukazovatele podielu verejných a rodinných (privátnych) výdavkov na vzdelávanie vyjadrené v absolútnych alebo relatívnych hodnotách (napr. ako podiel na HDP). Významné a použiteľné sú aj indikátory zamerané na úroveň dosiahnutého vzdelania, znalostí a návratu k vzdelávaniu, resp. celoživotné vzdelávanie. Indikátory z tejto skupiny sledujú dosiahnuté vzdelanie a znalosti vybraných štruktúr obyvateľstva, najmä podľa veku a pohlavia.

Štvrtou dimenziou je trh práce (zamestnanosť a nezamestnanosť), ktorý obsahuje z hľadiska použitia pre RD viacero skupín využiteľných indikátorov zameraných na obyvateľstvo (dĺžku pracovného života, domácnosti bez práce a pod.), zamestnanosť (úroveň zamestnanosti, intenzitu práce, čiastočné úväzky, resp. zamestnanie na určitý čas) a nezamestnanosť (ukazovatele jej úrovne a členenia podľa vybraných vekových skupín a pohlavia) alebo na detailné špecifické aspekty zamestnanosti a nezamestnanosti (ich úroveň vo vzťahu k dosiahnutému vzdelaniu, zamestnané osoby s druhou prácou a pod.). Piatou, veľmi významnou dimenziou je príjem a životné podmienky. Obsahuje veľké množstvo diferencovaných skupín indikátorov zameraných na ľudí v riziku chudoby a sociálnej exklúzie, distribúciu príjmov, monetárnu chudobu, životné, pracovné a zdravotné podmienky (typy domácnosti podľa veku a počtu členov, podmienky bývania a preplnenosť bytov), náklady na bývanie podľa vybraných štruktúr a statusov obyvateľstva, na sledovanie materiálnej deprivácie (jej úroveň a hĺbku u vybraných skupín obyvateľstva alebo depriváciu v oblasti bývania). Šiestou dimenziou je sociálna ochrana, ktorá obsahuje indikátory zamerané na sledovanie výdavkov na sociálnu ochranu rôznych závislých, resp. sociálne odkázaných skupín.

Siedmou dimenziou sú rodinné účty, ktorej indikátory sledujú rôzne aspekty spojené s výdavkami a spotrebou domácností. Najvýznamnejšou skupinou tejto dimenzie je skupina indikátorov zameraných na dôchodky, úspory a pôžičky. Dôležitou je aj skupina indikátorov sledujúcich relevantné charakteristiky domácností (podľa ekonomického statusu, počtu EA osôb a pod.). Ôsmou dimenziou je sociálna patológia, ktorej indikátory sú zamerané na bezpečnosť obyvateľstva, najmä na kriminalitu (na sledovanie jej úrovne a štruktúry, počet policajtov, obetí a väzňov a pod.). Poslednou dimenziou je kultúra, ktorej indikátory sú zamerané na charakteristiky týkajúce sa vysokoškolských študentov, zamestnanosť a podnikanie v kultúre, obchod s kultúrnymi predmetmi, výdavky domácností na kultúru a účasť na kultúrnych podujatiach a pod.

Prezentované sociálne indikátory predstavujú široký rámec pre meranie, analýzovanie a hodnotenie sociálnych regionálnych disparít v regiónoch. Zachytávajú celé spektrum najdôležitejších javov a procesov charakterizujúcich najvýznamnejšie aspekty úrovne, charakteru a dynamiky sociálnych RD. Z vedeckých a politických diskusií vyplýva záver, že v rámci politiky a cieľov sociálnej kohézie a inklúzie sú najrelevantnejšie dve oblasti. Prvou je oblasť „nerovnosti“ zameraná na redukciu sociálnych disparít, nerovnosť príležitostí a sociálnu exklúziu. Druhou oblasťou je oblasť „sociálneho kapitálu“ zameraná na posilnenie sociálnych vzťahov, interakcií a väzieb (Berger-Schmitt 2002). V členských krajinách EÚ je nutné venovať pozornosť najmä sociálnym indikátorom zameraným na uvedené oblasti, pričom v konkrétnych krajinách je potrebné ich modifikovať vzhľadom na miestne špecifické podmienky.

ZÁVER

Problematika existencie regionálnych disparít je spojená s otázkami ich hodnotenia, pre ktoré však nie sú všeobecne definované kritériá. Pre praktické aplikácie sa používajú rôzne prístupy, ktoré sú iba čiastočne kompatibilné (Kutscherauer et al. 2010). Na to, aby sme pri skúmaní RD získali relevantné a jednoznačné výsledky s objektívnou výpovednou hodnotou, musíme dodržať

viacero dôležitých podmienok a zásad. Vhodný výber indikátorov identifikácie a merania regionálnych disparít musí vychádzať z vybranej definície a jej obsahu, resp. byť vo vzťahu k nim. Zásadný význam má výber indikátorov, najmä ich reprezentatívnosť a schopnosť zachytiť rôznu variabilitu. Principiálny vplyv na výpovednosť výsledkov má výber indikátorov podľa toho, či analyzujeme absolútne údaje, ktoré hovoria o intenzite, alebo preferujeme relativizované údaje a hodnoty, ktoré zväčša znižujú a zmierňujú rozdiely. Potrebné je ich diferencovať a používať podľa toho, či dokážu zachytiť, identifikovať, merať a charakterizovať javy komplexne (integrované ukazovatele), alebo len ich určitý aspekt (jednoduché ukazovatele). Ukazuje sa ako veľmi praktické, ak sa na hodnotenie regionálnych disparít vytvorí sústava integrovaných indikátorov, ktoré dokážu čo najpresnejšie identifikovať mieru medziregionálnych rozdielov, poskytnúť relevantné informácie a sú dostatočne zrozumiteľné a ľahko interpretovateľné. Je možné vo všeobecnosti konštatovať, že pokiaľ majú byť regionálne disparity správne vyhodnotené, je potrebné ich analyzovať na vhodných priestorových jednotkách. Inými slovami, vertikálna úroveň výskumu RD by mala byť rovnaká, pretože ten istý použitý ukazovateľ môže vykazovať široký stupeň variability a veľké odlišnosti v závislosti od geografickej miery (priestorových jednotiek porovnávania). Získané výsledky a poznatky týkajúce sa vhodného výberu ekonomických a sociálnych indikátorov regionálnych disparít nám ukázali, že existuje široká škála sledovaných a použiteľných indikátorov. Ich výber významne závisí od definície RD (chápania a obsahu) a sledovaného cieľa, ku ktorému má analýza smerovať, ďalej od teritoriálnej miery, výpovednej schopnosti a možností ich hodnotenia. Preto je potrebné byť pri ich výbere obozretný, poznať ich prednosti, nedostatky, nuansy a špecifiká a vedieť ich vhodne použiť a interpretovať.

Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu č. 2/0112/12 financovaného grantovou agentúrou VEGA.

LITERATÚRA

- ADVISER EURO (2009). *Regionální ekonomická data pro evaluaci RPS a NSRR a pro sekundární analýzy regionálního rozvoje. Dílčí projekt Metodika hodnocení ekonomického a rozvojového potenciálu území*. [Online]. Dostupné na: <http://www.strukturalni-fondy.cz/getmedia/f38edd16-efc0-42c2-8ea2-0e5c0fcb5a95/Metodika-hodnoceni-ekonomického-arozvojoveho-potencialu-final.pdf> [cit: 26-09-2013].
- BALÁŽ, V. (2004). Trendy v regionálnom rozvoji SR: ekonomická teória a prax. *Ekonomický časopis*, 52, 783-800.
- BAK, A., CHMIELEWSKI, R., GÓRECKI, R., KOT, T., KRASOWSKA, M., PIOTROWSKA, M., SZYMBORSKA, A., ŚLESIK, M., BARTKIEWICZ, P., BUKOWSKI, M., REGULSKI, A. (2009). *Regional disparities in Poland (diagnosis)*. Warsaw (Ministry of Regional Development and Institute for Structural Research).
- BERGER-SCHMITT, R. (2002). Considering social cohesion in quality of life assessments: concept and measurement. *Social Indicators Research*, 11, 403-428.
- BISHOP, J. A., FORMBY, J. P., THISTLE, P. D. (1994). Convergence and divergence of regional income distributions and welfare. *The Review of Economics and Statistics*, 76, 228-235.
- BOLDRIN, M., CANOVA, F. (2001). Inequalities and convergence in Europe's regions. Reconsidering European regional policies. *Economic Policy*, 32, 205-253.

- BRÜNGGER, H. (2004). *Indicators – spotlight or smokescreen?* United Nations Economic Commission for Europe. Paper presented at the 23-rd Nordic Statistical Conference, Turku, Finland, August 18-21, 2004.
- CANALETA, C. G., ARZOZ, P. P., GARATE, M. R. (2004). Regional economic disparities and decentralisation. *Urban Studies*, 41, 71-94.
- CAI, F., WANG, D., DU, Y. (2002). Regional disparity and economic growth in China. The impact of labor market distortions. *China Economic Review*, 13, 197-212.
- CIBULSKIENE, D., BUTKUS, M. (2007). The influence of cumulative causation process on regional divergence in Lithuania during 1995-2003. *Jahrbuch für Regionalwissenschaft*, 27, 59-87.
- COULOMBE, S., LEE, F. C. (1995). Convergence across Canadian Provinces 1961 to 1991. *Canadian Journal of Economics*, 28, 886-898.
- DUNFORT, M. (2009). Regional inequalities. In Kitchin, R., Trift, N., eds. *International Encyclopedia of Human Geography*, 9. Oxford (Elsevier), pp. 236-245.
- EUROPEAN COMMISSION EUROSTAT (2008). *European economic statistics*. Luxembourg (Office for Official Publications of the European Communities).
- EUROPEAN COMMISSION EUROSTAT (2013). *EU Statistics by theme*. [Online]. Dostupné na: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes> [cit: 2-11-2013].
- IRA, V., MICHÁLEK, A., PODOLÁK, P. (2008). Evaluation of the territorial disparities in selected aspects of quality of life in Slovakia. In Gajdoš, P., ed. *Regional disparities in Central Europe*. Bratislava (SK pre UNESCO, NC-MOST, SÚ SAV), pp. 95-99.
- KUTSCHERAUER, A., HUČKA, M., FACHINELLI, H., TOMÁNEK, P., SKOKAN, K., TULEJA, P. (2010). *Regionální disparity. Disparity v regionálním rozvoji země – pojetí, teorie, identifikace a hodnocení*. Ostrava (VŠB – TU).
- LEMMI, A., VERMA, V. (2003). *Regional indicators to reflect social exclusion and poverty*. VT/2003/43. Final report. Sienna (Università di Siena).
- LIPSHITZ, G. (1986). Divergence or convergence in regional inequality-consumption variables versus policy variables: the Israeli case. *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*, 68, 13-20.
- MATLOVIČ, R., MATLOVIČOVÁ, K. (2005). Vývoj regionálnych disparít na Slovensku a problémy regionálneho rozvoja Prešovského kraja. FPHV PU, Prešov. *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Univesitatis Prešovensis, Folia Geographica*, 8, 66-89.
- MATLOVIČ, R., KLAMÁR, R., MATLOVIČOVÁ, K. (2008). Vývoj regionálnych disparít začiatkom 21. storočia na Slovensku vo svetle vybraných indikátorov. *Regionální studia*, 2, 2-13.
- MERRIAM-WEBSTER (1995). *Regional, disparate, regional disparities (keywords)*. New York (Merriam Webster's Collegiate Dictionary, Merriam- Webster Incorporated US).
- MICHÁLEK, A. (2004). Meranie chudoby v regiónoch (okresoch) SR. *Sociológia*, 36, 7-30.
- MICHÁLEK, A. (2012a). Teoreticko – konceptuálne východiská výskumu regionálnych a územných disparít. *AFRNUC*, 56, 25-43.
- MICHÁLEK, A. (2012b). Vybrané metódy merania regionálnych disparít. *Geografický časopis*, 64, 219-235.
- MICHÁLEK, A., PODOLÁK, P. (2013). Teoretický rámec výberu sociálnych indikátorov regionálnych disparít na Slovensku. *Romanian Journal of Geography*, (v tlači).
- NOLL, H. H. (2002). Towards a European system of social indicators: theoretical framework and system architecture. *Social Indicators Research*, 58, 47-87.
- OECD (2003). *Geographic concentration and territorial disparity in OECD countries*. Paris (OECD Publications Service).

- ÖZASLAN, M., DINCER, B., ÖZGÜR, H. (2006). *Regional disparities and territorial indicators in Turkey: socio-economic development index (SEDI)*. ERSa Conference Papers European Regional Science Association. Wien (Universität Wien).
- PETRAKOS, G., SARATSIS, Y. (2000). Regional inequalities in Greece. *Papers in Regional Science*, 79, 57-74.
- RUSANEN, J., MUILU, T., COLPAERT, A., NAUKKARINEN, A. (2001a). Local and regional income differences in Finland in 1989 to 1997 – a GIS Approach. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 83, 205-220.
- RUSANEN, J., MUILU, T., COLPAERT, A., NAUKKARINEN, A. (2001b). Finnish socio-economic grid data, GIS and the hidden geography of unemployment. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2, 92, 139-147.
- RAJČÁKOVÁ, E., ŠVECOVÁ, A. (2011). Regionálna štruktúra Slovenska v posledných troch desaťročiach. *Acta Regionalia et Environmentalica*, 8(2), 29-37.
- SLOBODA, D. (2006). *Slovensko a regionálne rozdiely. Teória, regióny, indikátory, metódy*. Bratislava (Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika).
- STOCK, J. H., WATSON, M. W. (1989). New indexes of coincident and leading economic indicators. In Blanchard, O. J., Fischer, S., eds. *Macroeconomics annual 1989, 4. National Bureau of Economic Research (NBER)*. Cambridge (MIT Press), pp. 351-393.
- TIEPOH, M. G., DRESSLER, J., BURNS, M. (2004). Seven reports on the identification of rural indicators for rural communities (New Rural Economy Project). The Canadian rural revitalization foundation. Quebec (Université Rurale Québécoise).
- ŠÚ SR (2011). *EU SILC: Indikátory chudoby a sociálneho vylúčenia*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚ SR (2013a). *Ukazovatele ekonomického vývoja SR a za regióny*. RegDat. [Online]. Dostupné na: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=20> [cit: 2-1-2013].
- ŠÚ SR (2013b). *Demografia a sociálne štatistiky SR a za regióny*. RegDat. [Online]. Dostupné na: <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=2434> [cit: 3-1-2013].
- VERMA, V., BETTI, G., NATILLI, M., LEMMI, A. (2006). *Indicators of social exclusion and poverty in Europe's regions*. Working Paper 59, Università degli Studi di Siena, Siena.
- VILLAVERDE, J., MAZA, A. (2009). *Measurement of regional economic disparities*. Unu-cris Working Papers W-2009/12, United Nations University, Brugge.
- WISHLADE, F., YUILL, D. (1997). *Measuring disparities for area designation purposes: issues for the European Union*. Regional and Industrial Policy Research Paper 24, University of Strathclyde, Glasgow.

Anton Michálek

IDENTIFICATION AND MEASUREMENT INDICATORS OF REGIONAL DISPARITIES (SOME REMARKS ON SELECTION OF INDICATORS)

Regional disparities (RD) are characterized by a wide range of phenomena that can be identified, measured and evaluated. A number of different methodological procedures used in the study of RD shows that there is no common model for RD identification and measuring of their level. Objective RD evaluation depends first of all on the selection of correct methods and indicators taking into account the preferred RD definition, their content and the aim pursued. This study concentrated on the second most important aspect of objective RD assessment, namely selection of indicators. The key task in this research is selection of indicators used for RD identification and measurement. The aim of the paper is to present the knowledge concerning RD identification and

measurement with emphasis on broader theoretical and systemic foundations for the selection of indicators. A wide range of the most important and most frequently used RD assessment indicators derived from the basic systemic classification of regional disparities will also be presented. Classification of RD by territory and sphere of occurrence is treated in detail. Horizontal classification directly connected with the selection of indicators was dealt with in terms of territoriality. It classifies disparities by their sphere of occurrence into territorial, economic and social categories. Based on this classification, the most important and generally most often used indicators of a socio-economic nature are presented. Definitions and brief characteristics, and analysis of their assets/drawbacks are also included. The conclusion is that selection of the right indicators is one of the most important prerequisites for the identification, measurement, capturing and objective evaluation of the relevant RD aspects.

Translated by H. Contrerasová

Tento príspevok vznikol s podporou softvéru získaného v rámci OP Výskum a vývoj pre projekt Centra excelentnosti: „Centrum pre rozvoj sídelnej infraštruktúry znalostnej ekonomiky“ SPECTRA+ (ITMS 26240120002), spolufinancovaný zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

